

KÁRPÁT-HAZA

SZEMLE

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁGKUTATÁS INTERDISZCIPLINÁRIS SZAKMAI FOLYÓIRATA

2024/ 2. szám

VARGA BENCE

Az államhatár változó szerepének hatása a magyar–szlovák
határregiónok társadalmi és gazdasági folyamataira

ACKERMANN TAMÁS

Értékváltozás a rendszerváltás után:

Az 1961–1972-es korosztály politikai és társadalmi nézetei két időmetszetben

SIPOSNÉ NÁNDORI ESZTER – ZSIDÓ KINGA EMESE

Az életszínvonal alakulása Erdélyben a XXI. század válságai idején –
összehasonlítás az anyaországgal

NAGY ZSOLT

Fenntarthatóság, tájökölógiai szemlélet, gyakorlat:

a (paraszt)kertek múzeumi reprezentációjának, hasznosításának lehetőségei
és skanzenbeli rekonstruálásának kihívásai (magyarországi és erdélyi példák)

SZABÓ ESZTER IDA

Művészet és identitás Kárpátalján a kulturális emlékezet tükrében

SIMON MAGDOLNA

Helyettes döntéshozataltól az önrendelkezésig

KÁRPÁT-HAZA SZEMLE

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁGKUTATÁS
INTERDISZCIPLINÁRIS SZAKMAI FOLYÓIRATA

2024/ 2. szám

KÁRPÁT-HAZA SZEMLE

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁGKUTATÁS
INTERDISZCIPLINÁRIS SZAKMAI FOLYÓIRATA

2024/ 2. szám

Nemzetstratégiai Kutatóintézet
Budapest, 2024

KÁRPÁT-HAZA SZEMLE 2024/ 2. szám

A Kárpát-medencei magyarságkutatás interdiszciplináris szakmai folyóirata

KIADJA A NEMZETSTRATÉGIAI KUTATÓINTÉZET

1054 Budapest, Nagysándor József utca 8.

Felelős kiadó: Szász Jenő

Szerkesztőbizottság

Bakk Miklós, Bali János, Benedek József, Csata Zsombor, Farkas György,
Hajdú Zoltán, Kovály Katalin, Lampl Zsuzsanna, Magyar Zoltán,
Nagy Benedek, Nagy Imre, Péntek János, Péti Márton, Pozsony Ferenc,
Rácz Szilárd, Salamin Géza, Schwarcz Gyöngyi, Szilágyi Ferenc,
Sztókai Szilvia, Tóth Géza, Török Ibolya, Tózsér Anett

Szerkesztő

Ress Boglárka

A szerkesztő munkatársa

Bern Andrea, Borbándi Erik

Tördelőszerkesztő

Simon Andrea

Tipográfus

Nádas Zsófia

Nemzetstratégiai Kutatóintézet © 2024, Budapest

Minden jog fenntartva

A kötetben szereplő írások tartalma nem feltétlenül tükrözi a kiadó álláspontját.

ISSN 2732-1789

TARTALOM

TANULMÁNYOK	6
Varga Bence Az államhatár változó szerepének hatása a magyar–szlovák határrégiók társadalmi és gazdasági folyamataira	6
Ackermann Tamás Értékváltozás a rendszerváltás után: Az 1961–1972-es korosztály politikai és társadalmi nézetei két időmetszetben	25
Siposné Nándori Eszter – Zsidó Kinga Emese Az életszínvonal alakulása Erdélyben a XXI. század válságai idején – összehasonlítás az anyaországgal	37
Nagy Zsolt Fenntarthatóság, tájökölógiai szemlélet, gyakorlat: a (paraszt)kertek múzeumi reprezentációjának, hasznosításának lehetőségei és skanzenbeli rekonstruálásának kihívásai (magyarországi és erdélyi példák)	57
Szabó Eszter Ida Művészet és identitás Kárpátalján a kulturális emlékezet tükrében	80
Simon Magdolna Helyettes döntéshozataltól az önrendelkezésig	99
ABSZTRAKTOK	109

Ackermann Tamás

Értékváltozás a rendszerváltás után:

Az 1961–1972-es korosztály politikai és társadalmi nézetei két időmetszetben

Kárpát-haza Szemle, 2024 (2), pp. 25–36, 109–110.

DOI-azonosító: 10.64605/KHSZ.2024.2.02

Értékváltozás a rendszerváltás után:

Az 1961–1972-es korosztály politikai és társadalmi nézetei két időmetszetben

A tanulmány az 1961–1972 között született generáció értékrendjének alakulását vizsgálja a rendszerváltás előtti és utáni időszakban, hosszabbtávú folyamatokat elemezve. A kutatás a European Values Study (EVS) adatfelvételeire támaszkodva feltárja, hogyan változtak a választott korosztály politikai attitűdjei, társadalmi bizalma és értékprioritásai. Az eredmények szerint a választott korcsoportot vizsgálva elmondható, hogy a rendszerváltás kezdeti időszakában a politikai részvétel és az intézményekbe vetett bizalom magasabb volt, azonban ez a 2000-es évekre jelentősen csökkent, különösen a pártokkal és a parlamenttel kapcsolatban. Az individualizáció térnyerése mellett a munka és a család továbbra is kiemelt szerepet játszott az értékhierarchiában, miközben a közösségi normák háttérbe szorultak. Az adatok arra utalnak, hogy a választott korcsoport körében az interperszonális bizalom a rendszerváltást követő években csökkent, majd 2010 után némi növekedést mutatott, jelezve a társadalmi stabilizáció hatásait. Az eredmények alátámasztják Inglehart posztmaterialista elméletét, amely szerint a gazdasági és politikai viszonyok alakulása jelentősen befolyásolja az értékrendek változását. A kutatás rávilágít arra, hogy a vizsgált generáció értékrendszere a történelmi változásokhoz igazodva formálódott, de a politikai apátia és az intézményi bizalom deficitje tartós jellemzőkké váltak.

Value Changes After the Regime Change:

Political and Social Views of the 1961–1972 Cohort at Two Time Points

The regime change marked a significant turning point in the life of Hungarian society, especially in terms of the transformation of values and norms. The generation born between 1961 and 1972 found themselves in a unique position: during their early years: they were socialized in the socialist system, but as young adults, they faced the challenges of adapting to democratic political and market economy norms. This dual societal influence left a profound imprint on their value system, where individualism and communal values coexist, while a decline in political and social trust can also be observed (INGLEHART, 1997; FÜSTÖS and SZAKOLCZA, 1998). The aim of this study is to explore the changes in the value system of this generation in the context of the regime change. The empirical analysis focuses on key areas of value change, such as the strengthening of individualization, the retreat of communal norms, and the shifts in political trust. To interpret the findings, Inglehart's theory of postmaterialism is applied, which examines the effects of economic and political stability on value development (INGLEHART, 1977; KOVÁCH, 2020). The study first addresses the theoretical framework, which outlines the evolution of value preferences and the associated social dynamics. In this context, the impact of the regime change is particularly significant, as it brought about a radical transformation of social norms and institutions. This transformation is evident

---

in areas such as employment, family roles, and individual aspirations (SZARVÁK, 2022). The empirical data are then analyzed, with a particular focus on the value system of the 1961–1972 generation, comparing the value trends of the socialist period and the post-regime-change era. Changes in political participation and social trust are observed between the pre- and post-regime-change periods (FÜSTÖS and SZAKOLCZAI,

1998). Among the younger generation, the dominance of individualism is evident, shaped by adaptation to new social and economic conditions (KOVÁCH 2020). Finally, the results are used to draw conclusions about generational differences and their social impacts, with particular emphasis on the future evolution of value systems and the issues of social cohesion.

ACKERMANN TAMÁS

Értékváltozás a rendszerváltás után: Az 1961–1972-es korosztály politikai és társadalmi nézetei két időmetszetben

1. Bevezetés

A rendszerváltás jelentős fordulópontot jelentett a magyar társadalom életében, különösen az értékek és normák átalakulása terén (VALUCH, 2020). Az értékutatás egyik legjelentősebb alakja, Ronald Inglehart (1997) szerint az értékek átalakulása szorosan összefügg a gazdasági és politikai változásokkal, különösen a modernizáció és a posztmodernizáció folyamataival. Magyarországon a rendszerváltás egyszerre jelentett politikai, gazdasági és társadalmi átalakulást, ezzel az értékek világát is átalakította. Az 1961–1972 között született generáció a magyar rendszerváltás idején különleges helyzetben találta magát: életük korai szakaszában a szocialista rendszerben szocializálódtak, majd fiatal felnőttként szembesültek a demokratikus politikai és piactudományi normarendszer kihívásaival. Ez a kettős társadalmi hatás mély nyomot hagyott értékrendjükön, amelyben az individualizmus és a közösségi értékek keverednek, miközben a politikai és társadalmi bizalom csökkenése is megfigyelhető (VALUCH, 2024). A jelen tanulmány célja, hogy feltárja ennek a generációnak az értékrendjében bekövetkezett változásokat a rendszerváltás kontextusában. Az empirikus elemzés során az értékváltozások kulcsterületeire összpontosítunk, mint például az individualizáció erősödése, a közösségi normák háttérbe szorulása, valamint a politikai bizalom változása. Az eredmények értelmezéséhez Inglehart posztmaterialista elméletét alkalmazzuk, amely a gazdasági és politikai stabilitás hatásait vizsgálja az

értékek alakulására (INGLEHART, 1977). A tanulmány először az elméleti keretet tárgyalja, amely az értékpreferenciák alakulását és az ahhoz kapcsolódó társadalmi dinamikákat mutatja be. Ebben a kontextusban különösen fontos a rendszerváltás hatása, amely a társadalmi normák és intézmények radikális átalakulását hozta magával. Többek között a munkavállalás, a családi szerepek és az egyéni életcélok tekintetében jelentős változások figyelhetők meg (SZARVÁK, 2022). Ezt követően az empirikus adatokat elemezzük, különös tekintettel az 1961–1972-es generáció értékrendjére vonatkozó longitudinál is adatokra, amelyek a szocialista időszak és a rendszerváltás utáni időszak értékalkulásait hasonlítják össze. A politikai részvétel és társadalmi bizalom változásai megfigyelhetőek a rendszerváltás előtti és utáni időszak között (FÜSTÖS és SZAKOLCZAI, 1998). A fiatalabb generáció értékrendjében az individualizmus dominanciája figyelhető meg, amely az új társadalmi és gazdasági feltételekhez való alkalmazkodás során alakult ki (FURLONG és CARTMEL, 2006). Végül, az eredmények alapján következtetéseket vonunk le a generációs különbségek és azok társadalmi hatásai kapcsán, különös tekintettel az értékrendszer jövőbeli alakulására és a társadalmi kohézió kérdéseire. A kutatás célja annak feltárása volt, hogy a rendszerváltás és az azt követő társadalmi-gazdasági változások hogyan befolyásolták az 1961–1972 között született generáció értékrendjét. Ennek keretében az alábbi hipotézisek fogalmazódtak meg:

Elsőként feltételeztük, hogy a rendszerváltás jelentős hatást gyakorolt a vizsgált generáció értékrendjére,

különös tekintettel a közösségi normák háttérbe szorulására és az individualizáció megerősödésére. Ezt az átalakulást a piactudomány logikájának térnyerése és a szocialista időszak kollektivisták normáinak visszaszorulása eredményezhette.

Második hipotézisünk szerint a család továbbra is kiemelt szerepet tölt be a generáció értékhierarchiájában, míg a vallás és a politika jelentősége alacsony szinten stagnál. A család fontossága az átalakuló társadalmi-gazdasági környezetben még inkább felerősödhetett, mint az egyéni biztonság alapja.

Harmadrészt feltételeztük, hogy a 2000-es évek után az értékrendek bizonyos stabilizációja figyelhető meg. Különösen a munka fontosságának növekedésére és az étellel való elégedettség javulására számítottunk, amelyek a gazdasági stabilitás erősödésével hozhatók összefüggésbe.

Végül, azt a feltételezést is megfogalmaztuk, hogy az intézmények iránti bizalom az idő előrehaladtával bizonyos mértékben helyreáll, különösen azok esetében, amelyek a társadalmi igazságosság és stabilitás szimbólumaiként jelennek meg, mint például az Európai Unió.

2. Az értékrendek változásának szakirodalmi háttere

Az értékrendszerek az egyéni és társadalmi döntéshozatalt irányító alapvető normák és preferenciák halmazai, amelyek idővel változhatnak a gazdasági, politikai és kulturális környezet hatására. Inglehart (1997, 2005) posztmaterialista elmélete alapján a gazdasági jólét és stabilitás elősegíti az anyagi szükségleteken túlmutató értékek, például az önkifejezés és a tolerancia térnyerését. Magyarország esetében a rendszerváltás jelentős fordulópontot hozott az értékrendszerek alakulásában (VALUCH, 2020), a kutatási feltevésem szerint különösen az 1961–1972-es generáció életében, akik életük legaktívabb éveit két eltérő társadalmi és politikai rendszerben éltek meg. Ugyanakkor Inglehart és más kutatók hangsúlyozzák, hogy Kelet-Közép-Európában az instabil gazdasági környezet és a politikai bizonytalanság korlátozta ezeknek az értékeknek a kibontakozását (INGLEHART,

1998). Magyar kontextusban Hankiss Elemér mutatott rá arra, hogy a szocialista rendszer paternalista társadalompolitikája és az ebből fakadó társadalmi csapdák (pl. a bizalomhiány és a politikai apátia) jelentős hatást gyakoroltak az értékrendek formálódására (HANKISS, 1982, 1986). Ezt a megfigyelést erősítik Füstös László és Szokolczai Árpád longitudinális kutatásai is, amelyek az 1978 és 1997 közötti értékváltozásokat dokumentálták, és kimutatták, hogy a politikai részvétel és közösségi normák folyamatosan háttérbe szorultak a rendszerváltás után (FÜSTÖS ÉS SZOKOLCZAI, 1999). A Kádár-korszak paternalista társadalmi modellje a politikai stabilitást és gazdasági biztonságot helyezte előtérbe. Ez a rendszer erősen befolyásolta az egyének politikai szocializációját és közösségi viszonyait. A szocialista normák a kollektívizmus hangsúlyozására épültek, azonban a rendszerváltást követően ezek az értékek gyorsan háttérbe szorultak, és helyüket az individualista és materiális értékek vették át (HANKISS, 1979; GAZSÓ ÉS LAKI, 2004). A Kádár-korszak örökségének egyik legfontosabb eleme a bizalomhiány a politikával szemben, amely a rendszerváltás utáni demokrácia működésére is kihatott (CSEPELLI, 2004). Az ifjúság értékrendje különösen érzékeny a társadalmi változásokra, mivel fiatal korokban még aktív szocializációs folyamatokon mennek keresztül. Gázsó Ferenc és Laki László (2004) kutatásai alapján a rendszerváltás utáni generáció politikai aktivitása alacsony maradt, miközben az anyagi biztonság és az individualizmus vált meghatározóvá. A politikai szocializációs folyamatokban azonban jelentős eltérések figyelhetők meg az egyes generációk között: míg az idősebb generációk számára a szocialista rendszer értékei adtak orientációt, addig a rendszerváltás utáni fiatalok számára ezek az értékek már kevésbé relevánsak (GAZSÓ ÉS LAKI, 2004). Az 1961–1972 között született generáció értékrendjét különösen meghatározta az a kettősség, amelyet a szocialista rendszerben való nevelkedés, majd a rendszerváltás utáni demokratikus és piactudományi normák megjelenése okozott. Füstös és Szokolczai kutatásai szerint ez a generáció az értékpreferenciákban jelentős diszkontinuitást mutatott, különösen a politikai aktivitás, társadalmi bizalom és közösségi értékek területén (FÜSTÖS ÉS SZOKOLCZAI, 1999). Pataki Gyöngyvér (2020) kutatásai az eltérő felsőoktatási

struktúrák hatását is kiemelik a fiatalok közéleti magatartásmintáira, amely tovább árnyalja az értékrendek alakulásáról szóló képet.

3. Módszertan

A kutatás az 1961–1972 között született generáció értékrendjének alakulását vizsgálja a rendszerváltás kontextusában, összehasonlítva a fiatal felnőttkorukban és középkorukban tapasztalt értékpreferenciáikat. Az elemzés alapját az European Values Survey (EVS) 1990-es, 2008-as és 2017-es magyarországi adatfelvételei képezik, amelyek longitudinális mintákkal követik nyomon az európai társadalmak értékrendjének változását. A három időpont lehetőséget biztosít az 1961–1972 között született generáció értékváltozásainak részletes elemzésére. Az 1990-es magyarországi adatfelvételt Hankiss Elemér és Manchin Róbert vezette és a Gallup Magyarország hajtotta végre. Az adatgyűjtés során 999 főt kérdeztek meg, ebből 183 fő tartozott az 1961–1972 között születettek csoportjába. A 2008-as adatfelvételt a Forsense bonyolította le 1513 fő bevonásával, ebből 328 fő volt releváns az elemzés szempontjából. A 2017-es adatfelvételt Rosta Gergely vezette, 1514 fő megkérdezésével, ebből 260 fő született 1961–1972 között. Mindhárom adatfelvétel reprezentatív, figyelembe véve a nemek, életkor, iskolai végzettség és lakóhely szerinti eloszlást. A reprezentativitás lehetővé teszi az eredmények általánosíthatóságát a magyar társadalomra nézve. Az elemzés az EVS kérdőíveinek közös kérdéseire épül, amelyek az értékpreferenciák, politikai attitűdök, bizalom és az élettellel való elégedettség változásait vizsgálják. A kérdések többsége megegyezik a két adatfelvételben, így nyomon követhető, hogyan módosultak a rendszerváltáskor fiatal felnőttkorú válaszadók értékei középkorukra. A kutatás során súlyozott minták alkalmazásával végeztem az elemzéseket, az EVS dokumentációjának ajánlásai alapján. Ez biztosította, hogy az adatok a populáció valódi eloszlását tükrözzék, és az eredmények torzításmentesen értelmezhetőek legyenek. Az elemzési módszerek között leíró statisztikákat, valamint összehasonlító elemzéseket

alkalmaztam, különös tekintettel az individualizmus, közösségi értékek, politikai bizalom és az élettellel való elégedettség mutatóira. A trendek és mintázatok vizsgálatára korrelációs elemzést és varianciaanalízist (ANOVA) végeztem, míg az értékdimenziók azonosítására faktoranalízist használtam. Ez a módszertani megközelítés lehetővé tette az értékrendszerek változásainak alapos feltárását, és betekintést nyújtott abba, hogyan alakította a rendszerváltás a politikai és társadalmi attitűdöket az 1961–1972 között született generáció esetében.

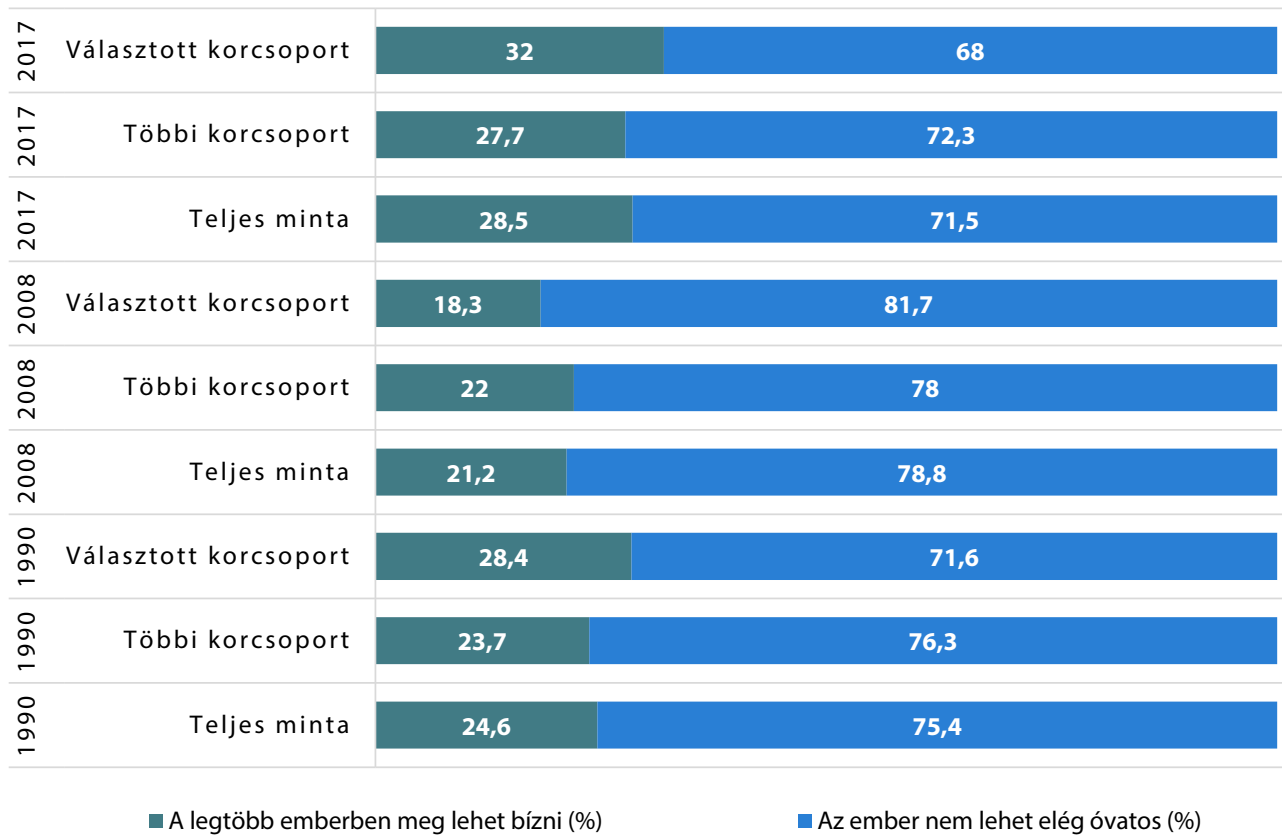
4. Kutatási eredmények bemutatása

4.1. Interperszonális bizalom

A 1990-es, 2008-as és 2017-es EVS adatfelvételek alapján a magyar társadalomban az interperszonális bizalom alacsony szinten maradt, de bizonyos változások figyelhetők meg az időbeli trendekben. (1. ábra, lásd következő oldal)

A teljes mintát vizsgálva 1990-ben a válaszadók 24,6%-a gondolta úgy, hogy „a legtöbb emberben meg lehet bízni”, míg 2008-ra ez az arány 21,2%-ra csökkent. A 2017-es adatfelvétel azonban biztató növekedést mutatott, ekkor már 28,5% vallotta ugyanazt. Ezzel párhuzamosan az óvatosságot választók aránya (bár továbbra is jelentős) 2017-re valamelyest csökkent. Az eredmények a rendszerváltás utáni időszak társadalmi bizonytalanságára, majd az ezt követő fokozatos stabilizációra utalhatnak. Az 1961–1972 között született (a kutatáshoz választott) korcsoport esetében szintén megfigyelhetőek érdekes mintázatok. Míg 1990-ben ez a csoport viszonylag magas bizalmi szintet mutatott (28,4%), 2008-ra az arány jelentősen csökkent (18,3%), majd 2017-re ismét megugrott, elérve a 32%-ot. Ez a hullámzó változás részben generációs sajátosságokkal, részben a korosztály életkörülményeinek változásaival is magyarázható. A többi korcsoport hasonló mintázatot követett, bár 2008-ban stabilabb bizalmi szintet mutattak (22,0%), amely 2017-re 27,7%-ra emelkedett. Összességében az adatok azt jelzik, hogy az óvatosság továbbra is domináns az interperszonális kapcsolatokban, de 2017-re

1. ábra:
Az interperszonális bizalom változása 1990, 2008 és 2017 között

Forrás: EVS 1990-es, 2008-as és 2017-es felmérése alapján a szerző saját szerkesztése

a bizalom szintje a korábbi évekhez képest növekedést mutatott. Ez arra utalhat, hogy a politikai és gazdasági stabilizáció hosszabb távon pozitív hatással lehetett a társadalmi bizalom erősödésére.

4.2. Az egyén sorsát alakító tényezők

Az EVS 1990-es lekérdezésében a válaszadók átlagosan 6552-es értéket adtak arra a kérdésre, hogy mennyire van befolyásuk saját sorsuk alakulására (az 1-től 10-ig terjedő skálán, ahol a 10 a teljes mértékben). A medián 6-os, a leggyakoribb válasz az 5-ös volt. A szórás 2,439, amely azt jelzi, hogy a válaszadók többsége a 4,113 és 8,991 közötti tartományba esett. A nem válaszolók aránya alacsony volt, ami azt mutatja, hogy a kérdésről határozott véleménnyel rendelkeztek. A 2008-as adatfelvétel hasonló eredményeket hozott: a válaszadók átlaga 6458 lett, míg a medián 7, a leggyakoribb válasz pedig a 8-as volt.

A szórás 2,269, a válaszok 68%-a 4,189 és 8,727 között helyezkedett el. Statisztikai teszt alapján ($p > 0,05$) az átlagok között nincs szignifikáns különbség, bár a medián és a módusz arra utal, hogy az egyének némileg nagyobb befolyást érzékelnek saját sorsuk felett. A 2017-es adatfelvételkor az átlag 7,05-ös érték volt, a szórás 2,205. Ez azt jelenti, hogy 2017-re már valamivel nagyobb kontrollt éreztek a válaszadók saját életük felett. A rendszerváltás előtti Magyarországon az egyéni sors alakításának érzése jelentősen korlátozott volt, hiszen a szocialista rendszerben az állam és a kollektivisták ideológia határozta meg az élet főbb kereteit (HANKISS, 1986). Az államilag tervezett gazdaság és a centralizált döntéshozatal következtében az egyének kevés lehetőséget láttak arra, hogy saját ambícióikat kövessék, így az egyéni felelősség és autonómia érzése kevésbé alakult ki (GAZSÓ és LAKI, 2004). A rendszerváltást követően a demokratikus politikai struktúrák és a piacgazdasági viszonyok kialakulásával az emberek fokozatosan kezdték

magukat felelősebbnek érezni saját életük irányítása felett. Ez a trend azonban nem volt egyenletes: a posztoszocialista átmenet kezdeti nehézségei, mint például a munkanélküliség és az életszínvonal csökkenése, egyes csoportokban növelték a kiszolgáltatottság érzését (INGLEHART, 1997). A 2008-as gazdasági válság szintén negatív hatással lehetett az egyéni autonómia érzésére, amit a 2017-re megfigyelt növekvő tendencia részben ellensúlyozhatott a gazdasági stabilizáció és a növekvő életszínvonal eredményeként.

4.3. Élettel való elégedettség

Az élettel való elégedettséget mindkét évben 10 fokú skálán mérték, ahol az 1-es a legnegatívabb, a 10-es a legpozitívabb értékelést jelzi. Az 1990-es adatfelvétel során a válaszadók számtani átlaga 6027 volt, a medián 6, és a leggyakoribb válasz (módusz) az 5-ös. A szórás 2452, ami azt jelzi, hogy a válaszadók jelentős része 4 és 8 között helyezkedett el. A 2008-as adatfelvétel során az átlag 6,289-re emelkedett, a medián 7-re nőtt, és a leggyakoribb válasz már a 8-as lett. Az ANOVA teszt alapján a különbség szignifikáns ($p = 0,007$), amely arra utal, hogy az élettel való elégedettség 1990 és 2008 között jelentősen javult. A 2017-es felméréskor a válaszok átlaga 7,19 lett, 2,105-ös szórással, azaz ennél a válasznál folyamatos emelkedést figyelhetünk meg. Az élettel való elégedettség változása szorosan kapcsolódik a rendszerváltás utáni Magyarország gazdasági és politikai átalakulásaihoz. Az 1990-es évek elején a posztoszocialista átmenet kezdeti éveit társadalmi bizonytalanság és gazdasági kihívások jellemezték, mint például a magas infláció, a munkanélküliség emelkedése és a szociális háló átalakulása (Valuch, 2024). Ez a társadalmi kontextus jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az emberek általános elégedettsége mérsékelt szinten maradt, amit a szórás is tükröz, hiszen széles skálán oszlottak meg az értékelések. A 2008-as években már láthatóvá vált a demokratikus intézményrendszer és a piacgazdasági modell stabilizálódása, amely hozzájárult az életminőség javulásához. Az élettel való elégedettség szignifikáns emelkedése ebben az időszakban valószínűleg a gazdasági növekedés, az életszínvonal fokozatos emelkedése és az európai integráció pozitív hatásainak köszönhető (INGLEHART, 2005). Ugyanakkor

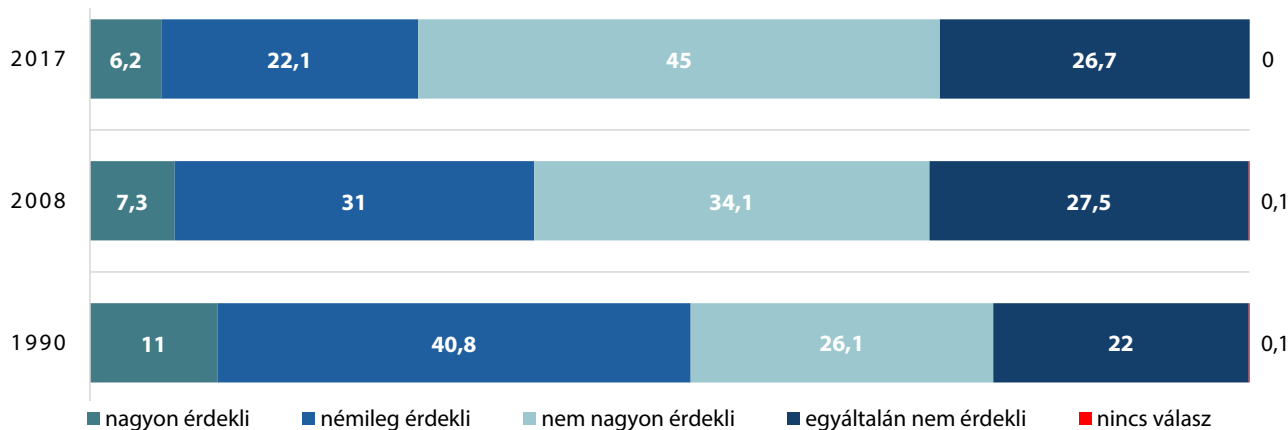
a növekedés egyenetlen volt, és bizonyos társadalmi rétegek kevésbé részesültek ezekből az előnyökből, amit a széles szórás is tükröz. A 2017-es adatok további javulást mutatnak, ami a gazdasági válság utáni helyreállásnak és a növekvő stabilitásnak tudható be. Az élettel való elégedettség javulása részben összefüggésben állhat a fogyasztói lehetőségek bővülésével, a munkalehetőségek növekedésével és a középosztály helyzetének javulásával, amelyeket a kormányzati politikák és a globális gazdasági fellendülés is erősített. Ez a folyamat azonban nem egyenletes, és az adatok mögött továbbra is nagy eltérések figyelhetők meg az egyéni és regionális szinteken.

4.4. Politikához kapcsolódó értékek

A választott korcsoport politikával szembeni érdeklődése 2008-ra jelentősen csökkent 1990-hez képest. Míg 1990-ben a válaszadók több mint fele érdeklődést mutatott a politika iránt, addig 2008-ra ez az arány 40% alá esett. 2017-re már csak a válaszadók 28,3%-a válaszolta azt, hogy érdeklődik a politika iránt (2. ábra, lásd következő oldalon).

1990-ben a választott korcsoportból 2,4% volt valamelyik pártnak a tagja, 2008-ban 0,5%, 2017-re 1,8%. Ebből az adatból egyrészt láthatjuk, hogy a párttagság igen népszerűtlen a korcsoportban, másrészt egy enyhe emelkedés a 2008-as adatokhoz képest mégis megfigyelhető. A politika iránti érdeklődés csökkenésének egyik fő oka lehetett a rendszerváltást követő politikai kultúra és társadalmi viszonyok átalakulása. Az 1990-es évek elején az emberek nagy várakozással fordultak a demokrácia és a pluralizmus irányába, azonban a politikai elit vitái, a korrupció megjelenése és az életszínvonal hanyatlása sokak számára kiábrándulást okozott (CSÁKÓ, 2004; VALUCH, 2020). Ez különösen igaz volt az 1961–1972-es korosztályra, akik a rendszerváltás időszakában aktív fiatal felnőttek voltak és nagy reményekkel tekintettek a változások elé. A 2008-as év újabb fordulópontra jelentett, amelyet nem csupán a gazdasági válság hatásai, hanem a politikai polarizáció fokozódása is jellemezett. Az állampolgárok többsége ekkorra már elvesztette bizalmát a politikai intézményekben, amit a párttagság csökkenése is jól tükröz (BALÁZS, 2004). A pártok közötti éles konfliktusok és az ezzel járó negatív kampányok tovább erodálták a

2. ábra:
Mennyire érdeklí a politika?
Az 1961–1972 között születettek körében

Forrás: a szerző saját szerkesztése

politika iránti érdeklődést, különösen a középgeneráció körében (CSEPELI, 2004). Az alacsony párttagsági arányok részben a pártokkal szembeni általános bizalmatlanságot, részben pedig a politikai részvétel alternatív formáinak elterjedését mutatják.

4.5. A munka szerepe

A kérdőívek mindhárom esetben négyfokú skálán mérték a munka fontosságát. Az eredmények szerint a válaszadók többsége mindhárom időpontban „nagyon fontosnak” vagy „fontosnak” tartotta a munkát. Az 1961 és 1972 között születettek számára a munka szerepe még hangsúlyosabb volt, mint a teljes mintában. A rendszerváltás utáni évtizedekben a munka társadalmi szerepe jelentősen átalakult Magyarországon. A szocialista időszak kollektivisták munkamorálját egy fokozatosan individualizálódó, versenyalapú szemlélet váltotta fel, amelyet a kapitalista gazdaság logikája határozott meg (GAZSÓ és LAKI, 2004). Ez különösen az 1961–1972-es korcsoportot érintette érzékenyen, akik fiatal felnőttként kerültek szembe a rendszerváltás munkaerőpiaci kihívásaival. Noha a teljes minta eredményei között nem volt jelentős eltérés, a vizsgált korosztály esetében 2008-ban tovább csökkent azok aránya, akik a munkát „nem fontosnak” vagy „egyáltalán nem fontosnak” ítélték. Ezek az adatok jól tükrözik azt a posztmaterialista értékrendi változást, amelyet Inglehart (1997) elmélete

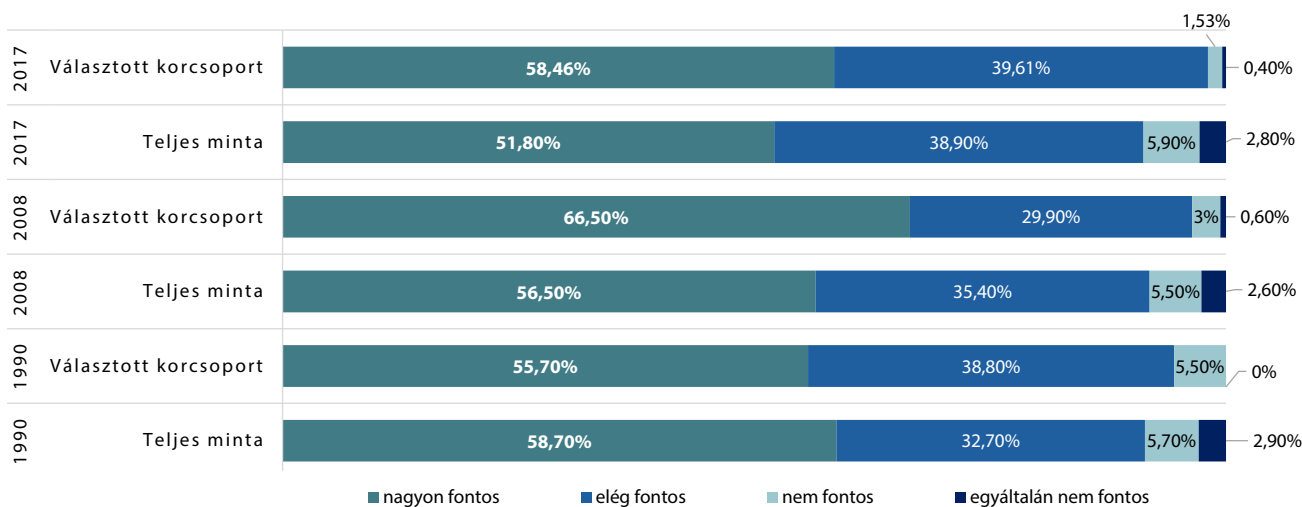
szerint a gazdasági és politikai stabilizáció indított el. A munka fontossága a választott korcsoport számára nem csupán anyagi biztonságot jelentett, hanem identitásformáló erőként is működött, különösen a változó társadalmi normák között. 2017-ben a vizsgált korcsoport tagjainak 58,46%-a tartotta „nagyon fontosnak” a munkát, míg további 39,61% „elég fontosnak” ítélte. A „nem fontos” vagy „egyáltalán nem fontos” válaszok aránya minimális, mindössze 1,93% volt. A 2017-es adatok újabb stabilizációs trendet jeleznek, amely a gazdasági válság utáni helyreállítás és az életminőség fokozatos javulásának következménye lehetett. Ez az emelkedés a posztmaterialista értékek ellenére arra utal, hogy a munka továbbra is alapvető jelentőségű a magyar társadalom számára, különösen a középkorú generációk esetében, akiknek karrierje ekkor érte el a csúcspontját. Ez a trend alátámasztja a munkaerő-piaci biztonság és a stabil jövedelem kiemelt szerepét, amely a társadalmi kohézió és az egyéni elégedettség egyik alapvető tényezője maradt (HANKISS, 1979; INGLEHART, 2005), (3. ábra).

4.6. Politikai beállítottság bal–jobb skálán az 1961–1972-es korosztálynál

Az 1961–1972-es korosztály esetében a nemválasztási arány 27,3%, ami némileg alacsonyabb, mint a teljes mintában. Ez valószínűleg a pártállami korszak véleménynyilvánítási reflexeinek hatására vezethető

3. ábra:
A munka szerepe

A következők mennyire fontosak a válaszadók életében, az 1961–1972 között születettek körében

visza. A bal-jobb skálán való elhelyezkedés tekintetében az első ránézésre nincs jelentős különbség a korcsoport és a teljes minta között. Az egyéni politikai preferenciák kialakulásában a rendszerváltást követően a társadalmi polarizáció jelentős szerepet játszott (CSEPELI, 2004), ami a gazdasági átmenet és az identitáspolitikai diskurzusok összefonódásával magyarázható (JUHÁSZ és MOLNÁR, 2018). Statisztikai tesztekkel megerősítve az eredmények azt mutatják, hogy az 1990-es adatokban nincs szignifikáns eltérés a két csoport átlagai között ($p = 0,665$). Mindkét csoport esetében a középértékekhez való húzás a legjellemzőbb. A 2008-as adatok hasonló képet mutatnak: a vizsgált korosztály politikai beállítottsága nem tér el jelentősen a teljes mintától. A legnagyobb különbség a nemválaszolási arányokban figyelhető meg: míg 1990-ben ez 27-29% volt, 2008-ban mindössze 10% körül alakult, ami azt jelzi, hogy ösztársadalmi szinten nagyobb hajlandóság mutatkozott a politikai nézetek felvállalására. A 2008-as átlagok eltérését vizsgálva az ANOVA teszt ($p = 0,071$) szignifikáns, bár a magyarázóerő továbbra is alacsony. Az eredmények azt mutatják, hogy az 1961–1972-es korosztály a teljes mintához képest inkább jobboldalinak tekinthető 2008-ban, ami 1990-ben még nem volt megfigyelhető. A jobboldali orientáció erősödése összefüggésbe hozható a 2010 utáni magyar politikai élet jobbrtolódásával (JUHÁSZ és MOLNÁR, 2018). Bár az összefüggés magyarázóereje alacsony, ez a

változás figyelemre méltó. A kérdőívben a kérdés alapján a kérdezettnek egy 1-től 10-ig terjedő skálán kellett elhelyeznie magát a politikai bal-, illetve jobboldalon. Itt érdemes megjegyezni, hogy páros számú skála lévén, semleges, azaz középértéket nem lehetett kiválasztani (ez az érték az 5,5 lenne). A diagramm elkészítéséhez az 1-es és 2-es válaszokat a szélső-baloldali, a 3-as és 4-es válaszokat baloldali, az 5-ös válaszokat balközép, a 6-os válaszokat jobbközép, a 7-es és 8-as válaszokat jobboldali és a 9-es és 10-es válaszokat szélsőjobboldali kategóriába soroltam a könnyebb olvashatóság érdekében. Így láthatóvá válik, hogy az 1990-es és 2008-as válaszok többségében a három baloldali kategória valamelyikébe estek, ez 2017-re megfordult, és itt már többnyire jobboldali kategóriába eső válaszok voltak többségben. Megfigyelhető, hogy a 1961–1972-es korcsoportban a teljes mintához képest több volt a jobboldali válasz. A magukat jobboldalinak vallók aránya 2017-re a teljes mintán és a választott korcsoportban is megnőtt (4. ábra, lásd következő oldal)

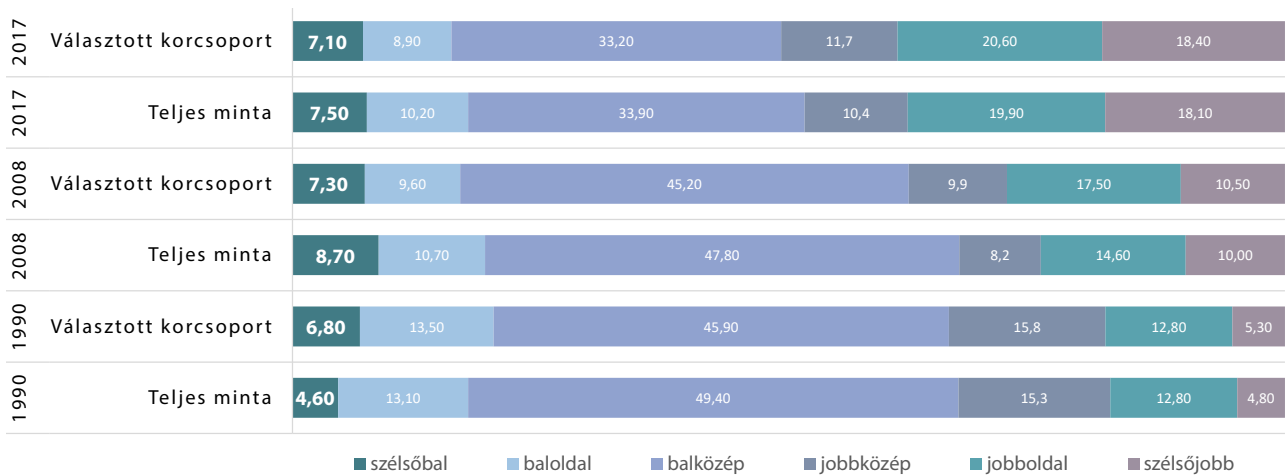
4.7. Intézményekbe vetett bizalom

Az intézmények iránti bizalom egy 1-től 4-ig terjedő skálán került mérésre, ahol az 1-es magas bizalmat, a 4-es pedig bizalomhiányt jelöl. Az 1961–1972-es korosztály intézményekbe vetett bizalma sok tekintetben

hasonlít a teljes mintához, de vannak lényeges eltérések. A szocialista rendszer öröksége, amelyben az állami intézmények domináltak, továbbá a rendszerváltás során tapasztalt intézményi válságok jelentős hatást gyakoroltak a generáció bizalmi struktúrájára (VALUCH, 2024). Az állami intézményekkel szembeni szkepticizmus különösen erőteljesen megmu-

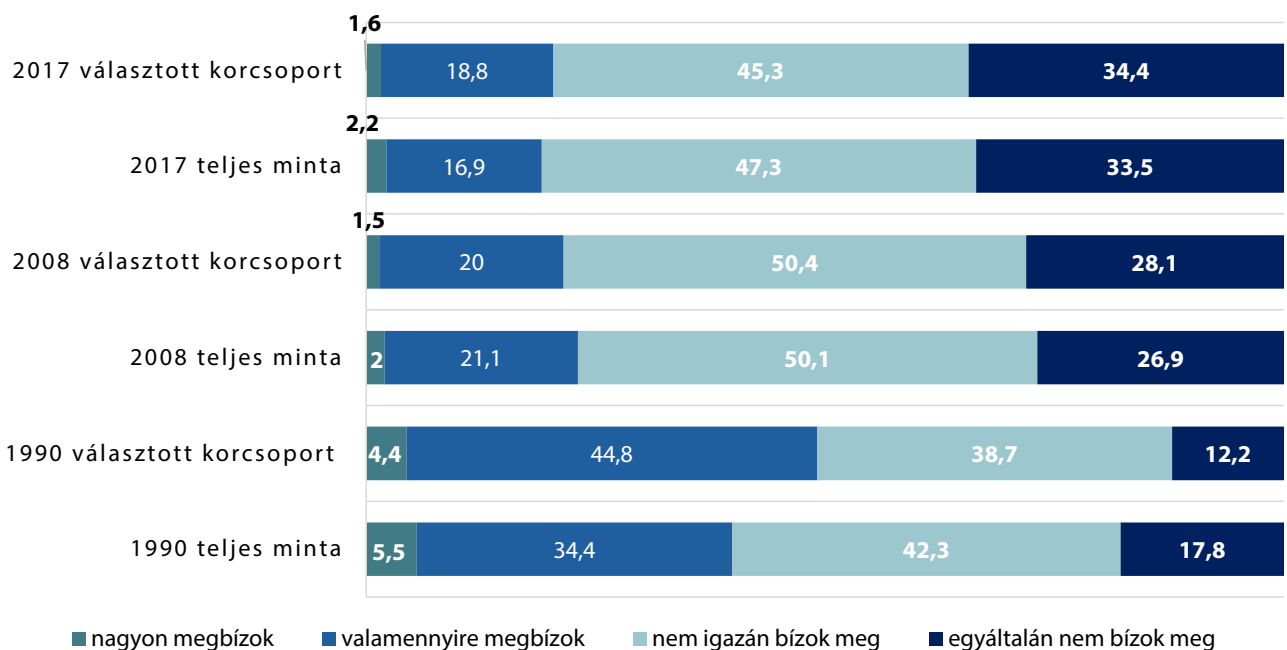
tatkozott a szakszervezetekkel és az országgyűléssel kapcsolatban, amelyeket gyakran a régi rendszer „örököseinek” tekintettek. A legszembetűnőbb különbség az egyház iránti bizalom alacsony szintje: míg a teljes minta alapján az egyház az egyik legnagyobb bizalommal bíró intézmény, ebben a korcsoportban az utolsó helyek egyikén található (5. ábra).

4. ábra:
Politikai bal–jobbaldal

Forrás: a szerző saját szerkesztése

5. ábra:
Mennyire bízok Ön a sajtóban?

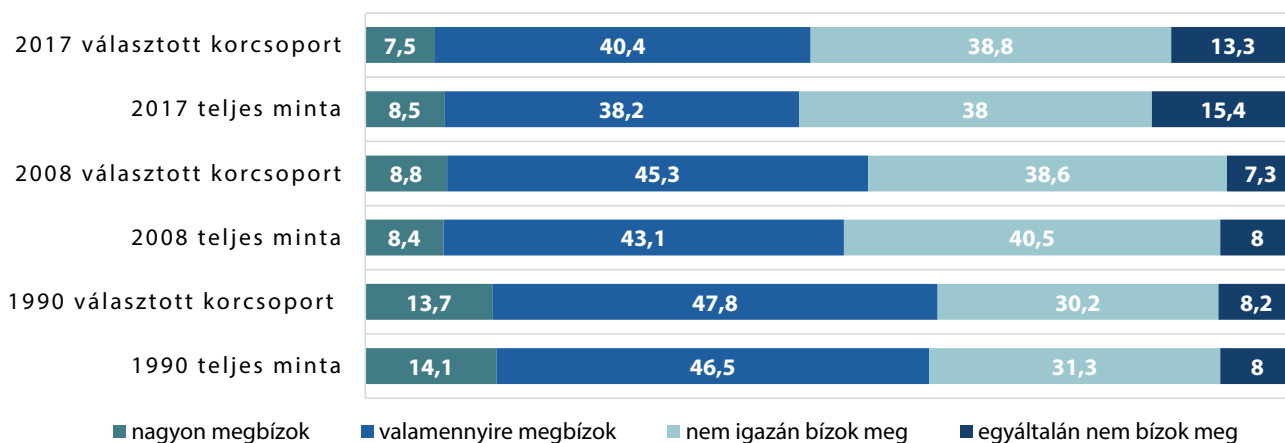
Forrás: a szerző saját szerkesztése

Ez a tendencia összefüggésbe hozható a szekularizációval és a vallási intézmények rendszerváltás utáni szerepének újragondolásával (VALUCH, 2020). Az 1961–1972-es generáció gyakran kritikus a hagyományos vallási értékekkel szemben, ami részben a szocialista oktatási rendszer vallássemleges ideológiájának hatásával magyarázható. Az igazságszolgáltatás, az Európai Unió és az oktatási rendszer a legmegbízhatóbb intézmények között szerepelnek, az igazságszolgáltatás pedig különösen nagy bizalmat élvez a korcsoportban (6. ábra).

Ez az intézmény a jogállamiság egyik szimbóluma, amely a rendszerváltást követően az igazságosság és átláthatóság reményét keltette a társadalomban.

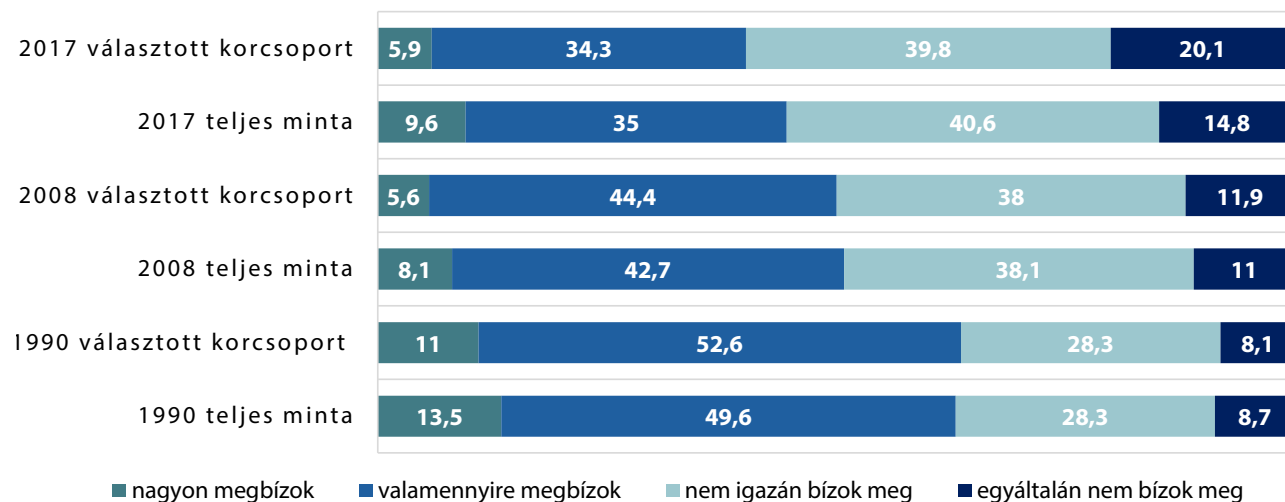
Az oktatási rendszer iránti bizalom szintén a társadalmi mobilitás eszközeként játszott fontos szerepet, különösen a középgenerációk számára, akik a rendszerváltás idején sokszor átképzésre szorultak. Továbbá, míg a teljes minta szerint a fegyveres erők és a rendőrség hasonló bizalmat élveztek, ebben a korcsoportban a fegyveres erők iránti bizalom jóval alacsonyabb, ami valószínűleg a sorkatonai szolgálatban szerzett tapasztalatokhoz köthető. A sorkatonai szolgálat és az ezzel járó állami kontroll emlékei mély nyomot hagytak az 1961–1972-es korcsoportban, amely számára a fegyveres erők inkább a kényszer, semmint a védelem szimbólumát jelenthették (7. ábra).

6. ábra:
Mennyire bízik Ön az oktatási rendszerben?

Forrás: a szerző saját szerkesztése

7. ábra:
Mennyire bízik Ön az Európai Unióban?

Forrás: a szerző saját szerkesztése

2008-ra némi változás figyelhető meg: az Európai Unió és az oktatási rendszer továbbra is a legnagyobb bizalommal rendelkező intézmények maradtak, de az egyház iránti bizalom jelentősen növekedett ebben a korosztályban. Ez az emelkedés az egyházak új szerepvállalásával is magyarázható, különösen a civil társadalmi szervezetek és a karitatív tevékenységek támogatásában. A szekularizáció csökkenő tendenciája egyes csoportokban a válságok idején felerősödő spirituális kereslethez is köthető. Az országgyűlés és a sajtó bizalmi deficitje továbbra is fennáll, hasonlóan a teljes mintához (8. ábra).

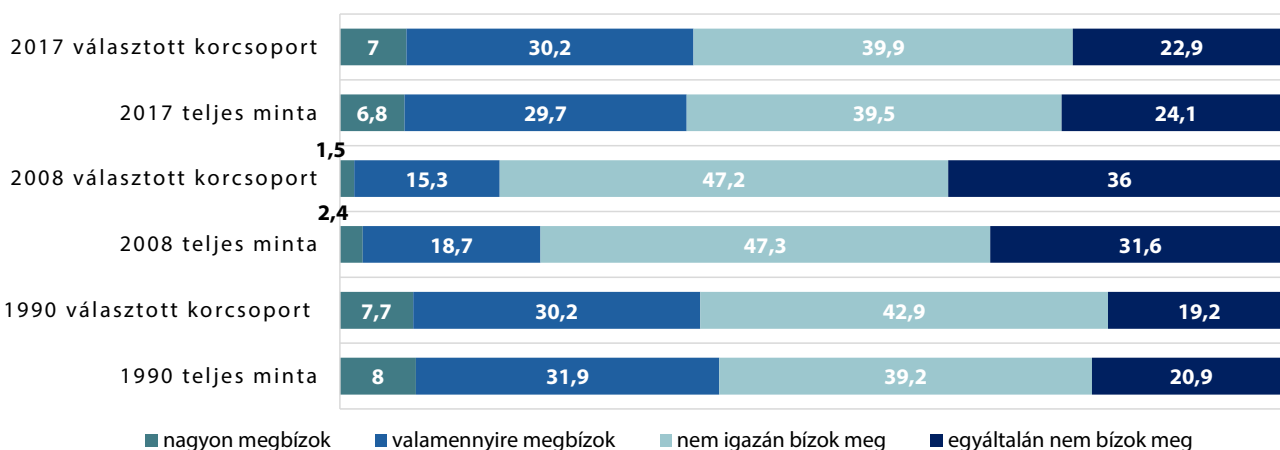
Az országgyűléssel kapcsolatos bizalmatlanság a rendszerváltás utáni politikai instabilitással, valamint a politikai elit polarizációjával magyarázható, míg a sajtó esetében a médiapiac torzulása és a politikai befolyásoltság vált meghatározó tényezővé. A szakszervezetek továbbra sem élveznek nagy bizalmat sem a társadalom egészében, sem ebben a korcsoportban. A 2008-as adatok szerint minden intézmény iránt csökkent a bizalom. Az oktatási rendszer, a rendőrség és az Európai Unió voltak a legmegbízhatóbbnak ítélt intézmények, de még ezek esetében is csak a válaszadók fele fejezett ki bizalmat. A bizalom csökkenése részben a 2006-os események (őszödi beszéd és a tüntetések) hatásával magyarázható, ami végül az állami intézmények legitimitásának megrendüléséhez vezetett (Juhász és Molnár, 2018). Érdekeség, hogy a rendőrség bizalmi szintje nőtt, míg az Európai Unióé

csökkent. Ez részben a közbiztonság megerősítésére irányuló kormányzati intézkedések következménye lehetett, míg az Európai Unióval kapcsolatos szkepticizmus a gazdasági válság és a migrációs politika körüli viták erősödésével hozható összefüggésbe (JUHÁSZ és MOLNÁR, 2018). A legnagyobb bizalmi deficit 2008-ban az országgyűlést és a sajtót érintette, ami a 2006-os események fényében nem meglepő (BALÁZS, 2008). Ez a bizalmi válság azonban nem korlátozódott erre a korosztályra, hanem a teljes magyar társadalomra kiterjedt, aláhúzva a demokratikus intézmények legitimitásának törékenységét.

4.8. Mi fontos az 1961 és 1972 között születettek korosztályának?

Az 1990-es adatok alapján a család kiemelkedő szerepe nemcsak az 1961–1972-es korosztály értékrendszerében figyelhető meg, hanem általánosságban a magyar társadalomban is. Ez összhangban áll Inglehart (1997) megállapításával, miszerint az értékrendben az anyagi biztonságot nyújtó értékek dominálnak olyan időszakokban, amikor a túlélési értékek kerülnek előtérbe. Ez a rendszerváltás előtti időszak kollektivistá társadalmi berendezkedéséből fakadóan érthető, ahol a család volt az egyéni biztonság legstabilabb alapja egy bizonytalan intézményi környezetben (HANKISS, 1982; VALUCH, 2020) (8. ábra).

8. ábra:
Mennyire bízik Ön az országgyűlésben?

Forrás: a szerző saját szerkesztése

A család szerepe a rendszerváltás után tovább erősödött, mivel a társadalmi átalakulások során az állami szociális háló gyengülése miatt az egyének a családot tekintették az elsődleges támogató rendszernek (UTASI, 2009). 2008-ban és 2017-ben is a család maradt a legfontosabb érték, ami azt jelzi, hogy az életkori érettség és az értékhierarchia stabilitása is hozzájárul ennek dominanciájához. A barátok és ismerősök fontossága ezzel szemben alacsonyabb szintű, különösen az 1990-es években. Ez részben azzal magyarázható, hogy a baráti kapcsolatok a társadalmi mobilitás és a gazdasági kihívások közepette kevésbé tudtak az életbiztonság forrásává válni. Az individualizáció erősödése és a versenyalapú gazdasági struktúrák megjelenése is háttérbe szorította a közösségi kötődéseket (INGLEHART, 1997). Bár 2008-ra és 2017-re a barátok fontossága enyhén növekedett, továbbra sem éri el a családhoz hasonló szintet. A szabadidő viszonylag alacsony prioritása az 1990-es években szintén arra utal, hogy a gazdasági helyzet stabilizálása és az egzisztenciális kérdések domináltak az értékrendszerben. A rendszerváltás utáni időszakban az emberek jelentős része a munkára és az anyagi biztonságra összpontosított, miközben a szabadidős tevékenységek az anyagi források hiánya miatt gyakran háttérbe szorultak. A 2008-as adatokban már enyhe növekedés figyelhető meg, ami a gazdasági növekedés az életszínvonal javulásának hatása. 2017-re a szabadidő fontossága továbbnőtt, különösen az idősebb generációk körében, ami az érett korosztály életmódváltásával és a minőségi élet iránti igény fokozódásával magyarázható. A vallás fontossága 1990-ben alacsony szintű volt az 1961–1972-es generáció körében, ez a szocialista rendszer ideológiai örökségével magyarázható, amely a vallási intézményeket marginalizálta és szekularizációt kényszerített ki (HANKISS, 1979). Az egyház társadalmi jelentősége csökkent, és ez különösen a fiatalabb generációk esetében eredményezett vallási elköteleződési hiányt. 2008-ra azonban a vallás fontossága enyhén növekedett, ami talán az egyház megújuló társadalmi szerepének növekedésének köszönhető. 2017-ben ez a tendencia folytatódott, bár a vallás továbbra is a kevésbé fontos értékek között maradt. A politika mint érték az 1990-es adatokban az egyik legkevesbé fontos területként jelent meg. Ez a politikai bizalom hiányának és a rendszerváltás utáni politikai instabilitásnak tulajdonítható. Az emberek többsége távol tartotta magát a politikától, azt gyakran

a korrupció és az elit érdekek megtestesítőjének tartották (CSEPELLI, 2004). 2008-ban a politika iránti elköteleződés tovább csökkent, ez részben a gazdasági válság társadalmi hatásainak és a polarizáció növekedésének eredménye. 2017-re sem történt jelentős javulás, ami azt jelzi, hogy a politikai intézményekkel szembeni bizalmi válság tovább mélyült.

5. Összegzés

A tanulmány célja az volt, hogy feltárja az 1961–1972 között született generáció értékrendjében végbe menő változásokat a rendszerváltás időszakában és azt követően. Az eredmények alátámasztják az első hipotézist, miszerint a közösségi normák gyengültek és az individualizáció folyamata felgyorsult a vizsgált időszakban. Inglehart (1997, 2005) posztmaterialista elmélete szerint a társadalmi stabilitás és gazdasági jólét az individualista értékek megerősödéséhez vezet, amely a modernizáció és a posztmodernizáció eredménye. Az individualista értékek növekvő dominanciája a piacgazdaság logikájának térnyerésével és a szocialista kollektivisták normák visszaszorulásával magyarázható. A család kiemelt szerepe, ahogyan azt a második hipotézis is előrevetítette, változatlan maradt, tovább erősítve helyét az értékrendben. Ezzel szemben a politika és a vallás jelentősége alacsony szinten stagnált, ami az intézményi bizalommal párhuzamos trendeket tükröz. Az értékrendbeli stabilizációra vonatkozó harmadik hipotézis is igazolható, különösen a munka fontosságának és az élettellel való elégedettség növekedésének fényében. Ezek a változások a gazdasági helyzet javulásának és a stabilizációs folyamatoknak tulajdoníthatók. Végül, a negyedik hipotézis, amely az intézményi bizalom újjáépülését feltételezte, csak részben igazolódott. Míg az Európai Unió és az igazságszolgáltatás iránti bizalom javult, más intézmények, különösen az egyház és a szakszervezetek továbbra is alacsony szintű bizalmat élveztek. Összességében a kutatás rávilágított arra, hogy az 1961–1972 között született generáció értékrendje több szempontból is tükrözi a rendszerváltás társadalmi és politikai hatásait, miközben bizonyos aspektusokban (például a család és a munka fontosságában) sajátos dinamikát mutatott.

Irodalom

- Balázs Zoltán (2008). Politikai bizalmi válság. *Politikatudományi szemle*, XVII (1), pp. 113–129.
- Csákó Mihály (2004). Politikai szocializáció. Ifjúság és politika. *Educatio*, 2004 (4), pp. 535–550.
- Csepeli György, Örkény Antal, Székelyi Mária és Barna Ildikó (2004). Bizalom és gyanakvás: Szociálpszichológiai akadályok a piactudományhoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle*, 14 (1), pp. 3–35.
- Furlong, Andy és Cartmel, Fred (2006). *Young people and social change*. McGraw-Hill Education (UK).
- Füstös László és Szokolczai Árpád (1998). Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). *Szociológiai Szemle*, 9 (3), pp. 54–72
- Hajdú Gábor (2012). Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In Kovách Imre (szerk.), *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. Argumentum Kiadó.
- Gazsó Ferenc és Laki László (2004). *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest: Napvilág Kiadó Kft.
- Hankiss Elemér (1979). *Társadalmi csapdák*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Hankiss Elemér (1982). *Diagnózisok: A magyar társadalom önismerete*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Hankiss Elemér (1986). *Diagnózisok 2*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Juhász Attila és Molnár Csaba (2018). *Szolidaritás és jóléti sovinizmus a magyar társadalomban*. Budapest: Political Capital.
- Pataki Gyöngyvér (2020). A közéleti részvétel és a felsőoktatás hatása a fiatalok értékrendjére. *Doktori értekezés*. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Ronald Inglehart (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Ronald Inglehart (1998). *Cultural Shifts in Advanced Industrial Society*. Princeton University Press.
- Ronald Inglehart és Christian Welzel (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press.
- Szarvák Tibor (2022). *Adalékok a társadalmi felzárkózás szociológiájának értelmezéséhez*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Utasi Ágnes (2009). *A közösségi kapcsolatok és a közélet*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Utasi Ágnes (2008). *A társadalmi kapcsolatok hatása a szubjektív életminőségre: Összehasonlítás Európa 24 országában*. Szeged: JATEPress Kiadó.
- Utasi Ágnes (2013). *Szolidaritás-hálók és közélet*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.
- Valuch Tibor (2020). *A magyar társadalom a 20. század második felében és a 21. század elején*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Valuch Tibor (2024). *Honnan hova? Társadalmi változások Magyarországon a késő kádárizmustól az illiberalizmusig közép-kelet-európai összehasonlításban*. Pécs: Kronosz Könyvkiadó.

Források

- Az európai értékutatás hivatalos honlapja: <https://europeanvaluesstudy.eu/about-evs/history/> Letöltés ideje: 2024.10.06.
- Az 1990 adatfelvétel: EVS European Values Study 1990 Integrated Dataset ZA4460_v3-0-0.sav https://search.gesis.org/research_data/ZA4460 letöltés: 2024.10.06.
- A 2008-as adatfelvétel: European Values Study 2008: Hungary (EVS 2008) ZA4772_v1-1-0.sav https://search.gesis.org/research_data/ZA4772 letöltés: 2024.10.06.
- A 2017-es adatfelvétel: European Values Study 2017: Integrated Dataset (EVS 2017) ZA7500 Data file Version 5.0.0 https://search.gesis.org/research_data/ZA7500?doi=10.4232/1.13897 letöltés: 2024.11.16.
- European Values Study (EVS) (1990). *European Values Study 1990: Technical Report*. European Values Study Group. <https://europeanvaluesstudy.eu>.
- European Values Study (EVS) (2008). *European Values Study 2008: Technical Report*. European Values Study Group. <https://europeanvaluesstudy.eu>.
- European Values Study (EVS) (2017). *European Values Study 2017: Technical Report*. European Values Study Group. <https://europeanvaluesstudy.eu>.